KIPPENVEL IN MADRID

De stedenatlas van Jacob van Deventer en de bijzondere positie van Arnemuiden

Jaco Simons Siereveld

Biblioteca Nacional de España te Madrid. (bron: internet)

Onder geografen en historici is de zestiende-eeuwse stedenatlas van Jacob van Deventer een begrip. Dit omvangrijke, driedelige werk bevat ongeveer 255 plattegronden, of zogeheten plannen, van steden in de Nederlanden. De oppervlakte van de Lage Landen strekte zich in de zestiende eeuw uit van het noorden van ons huidige land tot over de huidige Franse grens.
De plattegronden werden vervaardigd in een tijd dat de Nederlanden deel uitmaakten van het Spaanse rijk dat toen onder leiding stond van Karel de Vijfde en later van zijn zoon Filips de Tweede. Uiteraard vinden we mooie facsimile-uitgaven en vele kopieën van Van Deventers kaartmateriaal in archieven en bibliotheken. Een digitale versie is te raadplegen op de website van de Biblioteca Nacional de España (BNE). Deze Spaanse bibliotheek, gevestigd in Madrid, heeft het bewaard gebleven deel van het manuscript, oftewel het eerste handschrift, van Van Deventers atlas in haar collectie. Om dit oorspronkelijke werk eens van dichtbij te kunnen zien of zelfs te mogen aanraken, vatte ik het plan op om af te reizen naar de Spaanse hoofdstad.

Van Deventer

Wanneer Jacob Roelofs(zoon) van Deventer precies wordt geboren is niet duidelijk. Dat moet geweest zijn tussen 1500 en 1505. Ondanks dat zijn naam dat suggereert, is Jacob waarschijnlijk niet in Deventer ter wereld gekomen, maar vermoedelijk ongeveer 50 kilometer verderop, in het eveneens in Overijssel gelegen Kampen. Zijn ongehuwde moeder trouwt omstreeks 1510 met ene Roelof uit Deventer. In die stad brengt de jonge Jacob vervolgens zijn verdere jeugd door. Omdat zijn stiefvader hem als zijn eigen zoon erkent, gaat Jacob door het leven als Jacob Roelofsz van Deventer.
Jacobs naam komen we weer tegen als hij zich op 24 april 1520 als Jacobus de Daventria inschrijft aan de prestigieuze Leuvense universiteit. Daar gaat de belangstelling van de Noord-Nederlandse student uit naar geneeskunde en wiskunde, maar dat zal later veranderen. Hij gaat zich toeleggen op de bestudering van landmeetkunde en cartografie. Deze studie resulteert in 1536 in de vervaardiging van een kaart van Brabant, de eerste gedrukte kaart binnen de Nederlanden. Tot 1545 volgen er nog gewestkaarten van Friesland, Gelderland, Holland en Zeeland. Op die laatste kaart vinden we uiteraard Walcheren; het is de eerste kaart waarop dit eiland meetkundig gezien juist staat weergegeven.
Jacobs thuisbasis is het Zuid-Nederlandse Me-

Walcheren op de Gewestkaart van Zeeland (1545) van Jacob van Deventer.

chelen. In zijn laatste levensjaren verlaat hij deze stad echter en wijkt hij uit naar Keulen, op de vlucht voor de onzekere en onveilige situatie als gevolg van de bekende Opstand tegen de Spanjaarden. Na een cartografisch gezien vruchtbaar leven sterft Van Deventer in 1575 in zijn Duitse woonplaats.

Keizerlijk cartograaf

Hoewel hij al sinds circa 1530 actief was als cartograaf waren de genoemde gewestkaarten de aanzet tot Jacobs aanzien als kaartenmaker. Zo'n tien jaar later volgde de bekroning op zijn werk. Jacob van Deventer kreeg van Karel V de titel van keizerlijk geograaf. Die aanhef werd na de abdicatie van Karel in 1555 omgezet in koninklijk geograaf onder Filips, de zoon van Karel.

De kartering van alle steden van de Lage Landen kreeg Van Deventer van zijn werkgever. Dat lezen we dan ook in een zeventiendeeeuws handschrift bij de eerste plattegrond van de derde atlas: *Estas plantas le ize dibujar Carlos V =Emperador en Flandres 1545=*. (Deze plattegronden werden getekend in opdracht van Karel V, keizer in Vlaanderen 1545). De keizerlijke opdracht zou uitgroeien tot Jacobs levenswerk. Hij werkte er immers aan tot zijn dood in 1575, grotendeels vanuit Mechelen en op het laatst van zijn leven vanuit Keulen.

Jacob van Deventer maakte maar liefst 250 à 260 plattegronden van steden die in een gebied lagen dat zich uitstrekte van Friesland en Groningen tot het huidige Noord-Frankrijk en van de Noordzee tot het uiterste westen van Duitsland en het Groothertogdom Luxemburg. Alle plannen werden getekend volgens een vergelijkbare schaal, circa 1:8.000, en dezelfde oriëntatie, het noordoosten boven. Zeker gezien de beperktere middelen van die tijd kunnen we stellen dat de cartograaf met een hoge graad van precisie zijn werk deed.

Portret van Karel de Vijfde. Van Karel is bekend dat hij, net als diverse leden van zijn Habsburgse familie, last had van een erfelijke afwijking aan het kaakgewricht. Door zijn flink vooruitstaande kin had hij onder andere moeite met kauwen. De kwaal werd wel de Habsburgse kin genoemd. In de volksmond gebruiken we nu de weinig flatteuze naam centenbak(kie). (bron: Wikipedia.nl)

De stadsplattegronden van Van Deventer werden na de voltooiing niet gedrukt, waarschijnlijk om militair-strategische redenen. Lange tijd verdwenen ze uit het oog. Ze doken pas op in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Manuscript

Bij aankomst in de Spaanse hoofdstad is mijn eerste indruk duidelijk: Madrid is een prettige stad. De metropool is niet overdreven toeristisch en heeft, misschien daardoor, een wat gemoedelijke sfeer. Ik ga rechtstreeks naar de bekende Plaza de Colón, waaraan de zuidzijde van de nationale bibliotheek grenst. In het kolossale bibliotheekgebouw is overigens ook het archeologisch museum gehuisvest.

Spanje beschermt zijn cultureel erfgoed erg goed. Dat ondervond ik in de bibliotheek waar de maatregelen ten aanzien van de veiligheid flink streng waren. Toch viel de procedure om de Van Deventer in handen te krijgen alleszins mee. Die nam nog geen uur in beslag.

Bij de entree van het gebouw meldde ik mij bij de receptiebalie. Om verder naar binnen te kunnen, moest ik door een veiligheidspoortje en langs een veiligheidsbeambte lopen. De eerste ruimte die ik betrad was de garderobe, waar ik uiteraard mijn jas, maar ook mijn camera, elektronica en schrijfgerei moest achterlaten. Om verder te kunnen, werd ik opgewacht door veiligheidsbeambten die grondig checkten of ik geen snode plannen had.

Nadat ik was aangekomen in een indrukwekkende zaal werd mij gevraagd wat ik kwam doen en of dat in de hoedanigheid was van docent, student of archiefonderzoeker. Vervolgens moest ik een officieel BNE-pasje laten maken. Er werd ter plekke een pasfoto gemaakt en zelfs mijn vingerafdruk werd vastgelegd. Voor de juiste gegevens op het pasje was het overleggen van mijn identiteitsbewijs noodzakelijk en er werd ook naar een officieel adresbewijs gevraagd. Dat laatste bleek onverwacht lastiger dan ik dacht. Een adres staat immers op geen enkel officieel document, besefte ik toen pas. Gelukkig maakte men hier geen halszaak van en er werd soepel een oogje dichtgeknepen.

Toegangspasje van de auteur voor de studiezaal van de Biblioteca Nacional.

Met mijn pasje in de hand vervolgde ik mijn tocht en wendde ik mij tot alweer een veiligheidsbeambte die bij de ingang van de studiezaal stond en mij opnieuw controleerde. In de studiezaal deed ik een aanvraag om de Van Deventer te mogen inzien. Dat verzoek werd gelukkig gehonoreerd en vrij snel uitgevoerd. Twee personeelsleden van de studiezaal begeleidden mij én de Van Deventer naar een eenzaam opgestelde tafel en hielden mij goed in de gaten, hun ogen niet van mij afwendend. Uiteraard had ik al de befaamde witte handschoentjes aangereikt gekregen om het kwetsbare, eeuwenoude materiaal niet aan te tasten.

Daar lag het dan voor mij op de tafel! Jacob van Deventers werk *Planos de ciudades de los Países Bajos, parte II en parte III* ofwel de Plattegronden van de steden van de Lage Landen, deel II en deel III, met respectievelijk 75 en 105 stadskaarten. Jammer dat het manuscript van deel I niet bewaard is gebleven. Dat bevatte net als het tweede deel ook ongeveer 75 kaarten.

Walcherse steden en Arnemuiden

Over de precieze datering van de kaarten van de steden op Walcheren wordt nog getwij-

feld, maar 1550, of daaromtrent, lijkt het meest aannemelijke jaar van ontstaan. De Walcherse steden staan afgebeeld op de eerste folio's (pagina's) van het derde deel van de stedenatlas.
Dit gedeelte van de atlas opent met Vlissingen. Dan volgen, naast elkaar, Westkapelle en Veere. Vervolgens treffen we Middelburg en tot slot Arnemuiden. Op het moment dat Van Deventer zijn kaart maakte, probeerde Middelburg uit eigen economisch belang Arnemuiden steeds weer onder de duim te houden. Op de voor Arnemuiden gereserveerde folio wordt Middelburg met een klein informatief inzetkaartje opnieuw afgebeeld, alsof Middelburg op de loer ligt. Het lijkt er bijna op dat Van Deventer een vooruitziende blik had, als we de gemeentelijke 'overname' van Arnemuiden door Middelburg in 1997 in ogenschouw nemen.
De belangrijkste steden op Walcheren waren in Van Deventers tijd vanzelfsprekend Middelburg en Vlissingen, maar ook Veere. Zij konden met hun status invloed uitoefenen in de Provinciale Staten. Aan Domburg en Westkapelle waren in de Middeleeuwen ook stadsrechten verleend, maar dit duo kreeg nooit stedelijke trekken, zoals muren en poorten en had geen stem op provinciaal niveau. Westkapelle werd in de stedenatlas opgenomen, Domburg ontbreekt opvallend genoeg.
Arnemuiden neemt een bijzondere positie in. De plaats werd wel opgenomen, maar had in die tijd echter geen stadsrechten. Die kwamen later, namelijk in 1574. Vermoedelijk kreeg Arnemuiden toch een plek vanwege de toen belangrijke ligging op Walcheren en vanwege de belangrijke handelsstatus die het dorp had. Rond 1550 had Arnemuiden zijn betekenis weliswaar verloren als gevolg van de verzanding van de Arne en door de aanleg van het Havenkanaal in 1535 dat Middelburg verbond met de rede van Rammekens, maar grotere schepen legden nog altijd aan bij de rede van Arnemuiden. We zien dat mooi op een schilderij uit 1550 waaruit blijkt dat het bij het dorp een drukte van belang is.
Arnemuiden was in oorsprong een dijkdorp. Als we inzoomen op de tekening van het dorp zien we duidelijk dat er nog geen sprake is van een omwalling en dat Arnemuiden aan landzijde open ligt. De stadswallen zouden enkele decennia later worden gerealiseerd nadat Arnemuiden stadsrechten had gekregen van

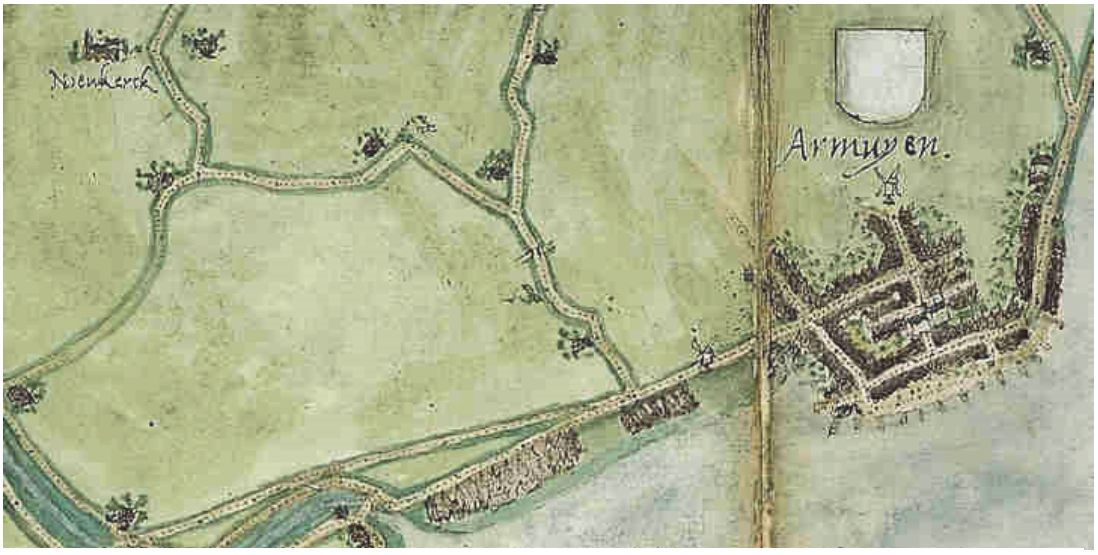

Detail van de kaart met de plattegrond van Arnemuiden. (bron: Biblioteca Nacional de España)

Panorama van Arnemuiden uit omstreeks 1550, uitgevoerd in olieverf op paneel. Dit is een van de topstukken uit de collectie van het Museum Arnemuiden.

Willem van Oranje. Ten westen zijn de zoutketen ingetekend. Ze bevinden zich net buiten het dorp, omwille van rookontwikkeling en brandgevaar. We zien bovendien opvallend veel hoofden die duiden op een drukbezochte rede waar schepen konden laden en lossen. De hoofden werden genoemd naar de havens waar de schepen vandaan kwamen. Langs Arnemuiden liep een aantal belangrijke handelsroutes van het internationaal georienteerde scheepvaartverkeer.

Kippenvel

Het daadwerkelijk kunnen aanraken van uniek zestiende-eeuws materiaal, en in dit geval uniek in de meest pure betekenis van het woord, is een bijzondere ervaring. Zeker als je bedenkt dat de atlas met de stadsplattegronden van de Lage Landen stamt uit de tijd dat de Spanjaarden de dienst uitmaakten in onze contreien en dat Karel V het werk van Van Deventer best eens in zijn handen zal hebben gehad. Het kippenvelmoment was onontkoombaar daar!

Gezien zijn grootse levenswerk mogen we het volgende best stellen: Jacob van Deventer 'ligt' niet in Keulen, maar 'ligt' in Madrid! Daar vinden we immers wat hij de wereld naliet. Met de mogelijkheden van zijn tijd kunnen we nu, eeuwen later, vaststellen dat Jacob halverwege de zestiende eeuw een prestatie van formaat neerzette.

LEZING BIJ OPENING ZOUTTENTOONSTELLING MUSEUM ARNEMUIDEN 14 APRIL 2018

Dr. Arno Neele

Beste dames en heren,

Bij het voorbereiden van deze lezing besefte ik weer eens goed de rijkdom en verscheidenheid van de Arnemuidse geschiedenis. Het Museum Arnemuiden zit wat dat betreft op een goudmijn. Veel dorpen en steden zouden jaloers zijn op zo'n verleden. Er zijn meer dan genoeg verhalen te vertellen over Arnemuiden, verhalen die ook illustratief zijn voor de Zeeuwse geschiedenis in het algemeen. Aan de hand van de geschiedenis van Arnemuiden zou je heel goed een belangrijk deel van de geschiedenis van Zeeland kunnen vertellen. Natuurlijk het verhaal van de visserij, zo'n belangrijk onderdeel van de Zeeuwse economische geschiedenis. Het verhaal van de Zeeuwse klederdracht. Maar ook dat van de strijd tegen het water. Of juist de strijd tegen